

Explanation and Analysis of Imam Khomeini's Stance on Pahlavi Policies Regarding Women, with an Emphasis on the Unveiling Policy

Hamideh. Daneshjoo¹, Hadi. Vakili^{2*}, Fatemeh. Jan Ahmadi²

¹ PhD Student in Post-Islamic Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran

² Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran

* Corresponding author email address: vakili@um.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Daneshjoo, H., Vakili, H., & Jan Ahmadi, F. (2024). Explanation and Analysis of Imam Khomeini's Stance on Pahlavi Policies Regarding Women, with an Emphasis on the Unveiling Policy. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(3), 287-304.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Addressing women's issues and providing innovative solutions has always been part of modernization in the contemporary world and Iran. In his authoritarian modernization, Reza Shah, with a quasi-modernist approach to the issue of women, adopted the policy of banning and unveiling the hijab. This policy, while maintaining its foundations, continued during the reign of the second Pahlavi with changes in method. This policy provoked widespread social reaction and resistance from segments of society and religious leaders. Among them, Imam Khomeini, in his speeches, repeatedly referred to this government action, criticizing these policies and condemning the Pahlavi regime's approach to the issue of women and the hijab. The present study, aiming to explain Imam Khomeini's stance toward these actions, adopts a descriptive-analytical method using library resources, seeking to answer the question: What was Imam Khomeini's position on Pahlavi's modernist policies regarding women, particularly on the issue of the hijab? The research findings indicate that on one hand, he defended women's hijab and explicitly opposed the unveiling policy of Reza Shah and Mohammad Reza Shah Pahlavi. On the other hand, while raising awareness and warning the public about Pahlavi's negative propaganda against the hijab, he praised the fighters and leaders who stood against the unveiling policy. The influence of Imam's approach in society led to political challenges and increasing divergence between the people and the government, which also played a role in the occurrence of the Islamic Revolution.

Keywords: *Imam Khomeini, unveiling of the hijab, Reza Shah Pahlavi, Mohammad Reza Shah, women.*

EXTENDED ABSTRACT

The role of Imam Khomeini in shaping societal views regarding women's issues, especially in the context of the Pahlavi era's unveiling policies, has been significant. The unveiling of the hijab, a symbol of modernity during the reign of Reza Shah and later his son Mohammad Reza Shah, was met with significant resistance from both religious leaders and sections of society. Imam Khomeini, as a staunch opponent of the regime's secularist policies, used his religious influence to mobilize public opinion against these measures. This article aims to outline the key arguments presented in the article regarding Khomeini's stance on Pahlavi's policies, the methods used in the study, and the broader implications of Khomeini's resistance to the unveiling policy.

The policy of unveiling, introduced under Reza Shah in 1936, was framed as part of the regime's broader efforts to modernize Iran by aligning cultural practices with Western norms. However, the enforcement of this policy clashed with deeply entrenched religious values and traditions in Iranian society. Reza Shah, inspired by Mustafa Kemal Atatürk's secular reforms in Turkey, viewed the removal of the hijab as a crucial step in integrating women into the modern public sphere (Zariri, 2005). His son, Mohammad Reza Shah, while less forceful in his approach, continued to promote unveiling through cultural propaganda, including media and cinema, which subtly ridiculed veiled women. The combined efforts of both monarchs to impose Westernized notions of modernity on Iranian women were a central point of contention for Khomeini and other religious leaders.

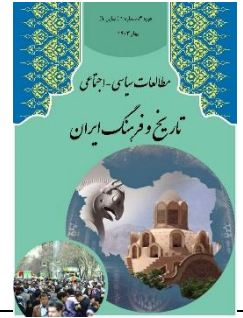
The research adopts a descriptive-analytical approach, utilizing library resources to assess Imam Khomeini's speeches and writings regarding the unveiling policy. Imam Khomeini consistently critiqued both Reza Shah and Mohammad Reza Shah for their attempts to undermine Islamic values through the enforcement of secular policies, particularly concerning women's dress. His speeches frequently highlighted the ways in which the Pahlavi regime's efforts to unveil women were part of a broader agenda to erode the influence of Islam in public life (Khomeini, 1999). Khomeini's criticism was not limited to the unveiling itself; he condemned the larger Western cultural infiltration that he believed was damaging the moral fabric of Iranian society.

The findings of this research show that Khomeini's opposition to the unveiling policy was deeply rooted in his broader ideological stance against Westernization and secularism. Khomeini viewed the Pahlavi regime's unveiling policy as a direct attack on the Islamic way of life, which, in his view, was being replaced by superficial and morally corrupt Western values (Kadivar, 2008). Khomeini's rhetoric during this period not only focused on the cultural degradation caused by unveiling but also on the political ramifications of adopting Western policies that alienated the population from their religious and cultural roots.

Khomeini's critique of the unveiling policy gained traction as it resonated with the experiences of many Iranians, particularly the clergy and religious scholars, who saw the policy as an affront to Islamic teachings. The study highlights that Khomeini's ability to frame the unveiling of women as part of a larger anti-Islamic agenda helped to galvanize political resistance against the Pahlavi regime. His speeches, which often praised those who resisted the unveiling, played a significant role in fostering a sense of Islamic identity that directly opposed the secular modernization projects of the Pahlavis (Khomeini, 1993).

This opposition ultimately contributed to the growing political challenges that culminated in the Islamic Revolution of 1979.

In conclusion, the study underscores the importance of Khomeini's ideological stance against Westernization and his emphasis on preserving Islamic values in the face of secular policies like the unveiling. His leadership in the resistance to the unveiling policy was not only a cultural and religious battle but also a political one, positioning him as a central figure in the opposition to the Pahlavi regime. By framing the unveiling as part of a broader anti-Islamic agenda, Khomeini was able to mobilize religious and political opposition, leading to increased divergence between the people and the state. This divergence played a critical role in the eventual overthrow of the Pahlavi dynasty and the establishment of the Islamic Republic.

تبیین و تحلیل مواضع امام خمینی در برابر سیاست‌های پهلوی در حوزه زنان با تأکید بر کشف حجاب

حمیده دانشجو^۱، هادی وکیلی^{۲*}، فاطمه جان احمدی^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: vakili@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

دانشجو، حمیده، وکیلی، هادی، و جان احمدی، فاطمه. (۱۴۰۳). تبیین و تحلیل مواضع امام خمینی در برابر سیاست‌های پهلوی در حوزه زنان با تأکید بر کشف حجاب. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۳)، ۲۸۷-۳۰۴.

توجه به مسائل زنان و حل نواندیشانه آن، همواره بخشی از نوگرایی در جهان و ایران معاصر بوده است. رضاشاه نیز در تجدد امرانه خود، با رویکردی شبه‌مدرنیستی به مسئله زن، سیاست منع و کشف حجاب را در پیش گرفت. این سیاست با حفظ بنیادهای خود و با تغییر در روش در دوره پهلوی دوم هم، استمرار یافت. سیاستی که واکنش گسترده اجتماعی و مقاومت بخشی از بدنه اجتماعی و رهبران مذهبی را برانگیخت. از آن جمله امام خمینی در سخنرانی‌های خویش در این زمینه، بارها با اشاره به این اقدام حکومت، به نقد این سیاست‌ها و انتقاد به رویکرد پهلوی نسبت به مساله زن و حجاب پرداخته است. پژوهش حاضر با هدف تبیین مواضع امام خمینی نسبت به این اقدامات، با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، درصدد پاسخگویی به این پرسش است که مواضع امام خمینی نسبت به سیاست‌های نوگرایانه پهلوی در حوزه زنان، به‌ویژه در موضوع حجاب، چگونه بوده است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ایشان از یک‌طرف، با دفاع از حجاب زنان و مخالفت صریح با سیاست کشف حجاب در برابر سیاست‌های رضاشاه و محمد رضاشاه پهلوی، موضع‌گیری می‌کند. از طرف دیگر، ضمن آگاهی و هشدار به مردم نسبت به تبلیغات منفی پهلوی علیه موضوع حجاب، از مبارزین و رهبرانی که در برابر کشف حجاب ایستادگی کردند، به نیکی یاد می‌کند. نفوذ این رویکرد امام در بدنه اجتماعی، منجر به بروز چالش و گسست سیاسی و واگرایی روز افزون مردم و حکومت شد که در رخداد انقلاب اسلامی نیز موثر واقع شد.

کلیدواژگان: امام خمینی، کشف حجاب، رضاشاه پهلوی، محمد رضاشاه، زنان.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی صورت گرفته است. (CC BY-NC 4.0)

مقدمه

تقارن حیات امام خمینی و سلطنت رضاشاه را باید یکی از مقاطع حساس زندگی ایشان در نظر گرفت؛ چراکه با روی کار آمدن رضاشاه، علاوه بر این که نهاد روحانیت شیعه و نیز سازمان‌های مذهبی آن عصر، تحت الشعاع اقدامات و اهداف تجددگرایانه رضاشاه قرار گرفتند؛ هم‌چنین اقدامات وی، تأثیر عمیقی بر وضعیت فرهنگی ایران بر جای گذاشت. یکی از طرح‌های مهمی که در دوران زمامداری رضاشاه به آن توجه شد، قانون کشف حجاب زنان بود. مسئله‌ای که برخی از غرب‌گرایان و مخالفان مذهب از همان آغاز مشروطه، آن را یکی از عوامل عقب‌ماندگی ایرانیان معرفی می‌کردند، اکنون در حکومت پهلوی و به وسیله شخص رضاشاه با اهتمام بیشتری دنبال می‌شد. هر چند اجرای قانون کشف حجاب با سنن مذهبی ایرانیان در تضاد بود، اما پهلوی اول توانست، طی یک فرآیند تدریجی و با کمک و حمایت برخی از روشنفکران و الهام از سیاست‌های تجددگرایانه آتانورک در ترکیه، این قانون را در دی‌ماه ۱۳۱۴ به‌طور رسمی اجرا کند. بر این اساس، فاصله سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۰ را باید اوج اقدامات خشونت‌آمیز برای مبارزه با تغییر سنت و فرهنگ، به ویژه موضوع حجاب به شمار آورد.

بعد از رضاشاه، این بار نوبت فرزندش، محمد رضاشاه بود که پس از تثبیت قدرتش، مسئله حجاب زنان را دنبال کند. پهلوی دوم، هر چند زنان را در استفاده از پوشش آزاد گذاشت و برخلاف پدرش، سیاستی آرام و بدون خشونت علیه حجاب را در پی گرفت، اما زنان در دوران حکومت وی با حضوری متناقض روبه‌رو شدند. به عبارتی، اگر در دوران پهلوی اول، زنان باید برای ورود در اجتماع، بدون پوشش حضور می‌یافتند و یا خانه‌نشین می‌شدند، اما سیاست‌های پهلوی دوم اغلب، به شکل برنامه‌های فرهنگی و تبلیغی غیرمستقیم که همراه با تحقیر و توهین علیه زنان محجبه بود، از طرق مختلف از جمله سینما، مطبوعات و تلویزیون ترویج می‌شد تا این که زنان را به بی‌حجابی ترغیب کنند. هر چند چنین امری به خودی خود باعث می‌شد، محدودیت‌های اجباری برای زنان شکل بگیرد.

در مقابل این سیاست‌های ضد حجاب حکومت پهلوی، برخی علما و روحانیون، واکنش‌هایی به شکل برخوردهای سیاسی-اجتماعی و نیز فرهنگی نشان دادند. در این میان، مواضع امام خمینی نسبت به کشف حجاب (عصر رضاشاه) و یا تبلیغات علیه حجاب (دوره محمد رضاشاه)، محور بررسی پژوهش حاضر قرار گرفته است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، درصدد پاسخگویی به این پرسش است که مواضع امام خمینی نسبت به سیاست‌های نوگرایانه پهلوی در حوزه زنان به ویژه در موضوع حجاب، چگونه بوده است؟

نوگرایی آمرانه رضاشاه در حوزه زنان با تأکید بر کشف حجاب

با به قدرت رسیدن رضاشاه، پروژه نوسازی آغاز شد. پس از آن بود که نزاع بین فرایند نوسازی و اعتقادات مذهبی جامعه به تدریج شکل گرفت. اختلاف به وجود آمده از این منازعه تا پایان حکومت پهلوی ادامه داشت و هر نوع دخالت حکومت در این وضعیت، با پشتیبانی تجددگرایان همراه بود (Zariri, 2005). اگرچه اقدامات نوسازی رضاشاه را نمی‌توان نادیده گرفت؛ چنان که وی با متمرکز ساختن منابع و ابزارهای قدرت، ایجاد وحدت ملی، تأسیس ارتش مدرن، تضعیف مراکز قدرت پراکنده، اسکان و خلع سلاح عشایر و تمرکز منابع اداری، مبانی دولت مطلقه مدرن را به وجود آورد (Bashiriyeh, 2001)، اما این تلاش‌ها، نه برگرفته از روحیه نظامی‌گری رضاشاه، بلکه تبلور آرمان‌های تجددگرایانی بود که تنها راه رسیدن به تمدن غرب را فاصله گرفتن از ارزش‌های مذهبی حاکم بر جامعه ایرانی می‌دانستند (Zariri, 2005).

از آن جا که زنان در عصر رضاشاه، مخاطب بخش عمده‌ای از پروژه نوسازی وی به شمار می‌آمدند، توجه به مسائل زنان که پیش از مشروطیت آغاز شده بود، در این دوره در کانون توجه حکومت و اکثر جریان‌های روشنفکری قرار گرفت؛ چنان که اعتقاد به فرنگی شدن و پوشش مدرن که در آرای مکتوب روشنفکران عصر مشروطه و پس از آن به چشم می‌خورد (Adamiyat, 1961; Talebof & Raees-Nia,)

1978)، در حکومت رضاشاه نیز با سرعت دنبال شد تا این که یکی از مهم‌ترین اقدامات وی که به گمان خویش، تغییر در وضعیت سنتی زنان، یعنی همان کشف حجاب بود، در تاریخ ایران رقم خورد.

کشف حجاب در ایران، پدیده‌ای ناشی از آشنایی با غرب و تجددخواهی افرادی بود که افکار و زندگی غربی را تجربه کرده بودند. چنان که در این زمینه می‌توان به سفرنامه رضا قلی‌میرزا اشاره کرد که در این باره نه تنها از پدیده بی‌حجابی، بلکه از فساد آشکار دختران اروپایی، اطلاعاتی در اختیار ایرانی‌ها می‌گذارد. او در جایی از سفرنامه‌اش در وصف وضعیت ممالک اروپایی می‌نویسد: اسباب عشرت بی‌حد و حساب در آن مملکت مهیاست. آن چه بخواهی از متاع هر مملکت موجود است؛ صد و هشتاد هزار دختر در کمال خوبی و جمال خود را آراسته از خانه‌ها بیرون می‌آیند. یک‌یک آن دختران چون مرغی که دانه برچیند، غربا و خلق آن مملکت تا غروب، دست در دست می‌اندازند (Reza Qoli Mirza, 1982).

صلاح، ریشه کشف حجاب را به تحولات گسترده در ایران از زمان ناصرالدین‌شاه و محافل روشنفکری نسبت می‌دهد، اما رسمیت یافتن آن را در دوره پهلوی اول می‌داند. او بر این باور است هر چند کشف حجاب به نام رضاشاه تمام شد، ولی نمی‌توان آن را محصول دست یک نفر دانست، بلکه محصولی از عوامل داخلی و خارجی است و رضاشاه فقط، عامل و مجری این پدیده بوده است (Salah, 2005). به نظر می‌رسد بتوان گفت برپایی کنگره نسوان شرق در ایران و نیز سفر رضاشاه به ترکیه در روند تسریع قانون کشف حجاب نقش داشته‌اند که در ادامه به شکل خلاصه به آن‌ها اشاره خواهد شد.

آغاز اقدامات رضا شاه در کشف حجاب را می‌توان از قانون متحد‌الشکل کردن لباس در سال ۱۳۰۷ دانست که اجرای آن از فروردین ۱۳۰۸ شروع شد. بر اساس این مصوبه، قانون یکسان‌سازی لباس برای همه اقشار مردم در هر منطقه آب و هوایی به تصویب رسید و به اجرا درآمد و فردی که از آن تخلف می‌کرد، مجبور به پرداخت جزای نقدی می‌شد (Jafari et al., 1994).

همان‌طور که گفته شد، یکی از اقداماتی که زمینه لازم برای کشف حجاب را فراهم نمود، برپایی دومین کنگره نسوان شرق به میزبانی ایران در آذرماه ۱۳۱۱ بود. این کنگره، همایش زنان کشورهای عربی و آسیایی را شامل می‌شد. روزنامه اطلاعات، چند روز قبل از تشکیل کنگره، به تبلیغات گسترده‌ای از سوی کلپ آرטיست‌های سینما با عنوان تجسم ترقیات نسوان ایرانی با اجرای سی نفر از کم‌دین‌ها و رقصنده‌های پایتخت در سطح جامعه پرداخت. هم‌چنین از یک عده خانم‌های رجال، برای شرکت در جلسه دعوت به عمل آورد (روزنامه اطلاعات، ۵ آذرماه ۱۳۱۱، ش ۱۷۶۶: ۴). بعد از تشکیل کنگره، علیرغم توجه بانوان به ظرفیت‌های جامعه ایرانی و تفکرات آنان مبنی بر برابری ظاهری با زنان غربی (خصوصاً زنان اروپایی و آمریکایی) و عدم توجه به اوضاع اجتماعی آنان، مقدمه‌ای بر آزادی و حتی حضور آنان بدون حجاب در جامعه شد. حکومت نیز از آن‌ها حمایت می‌کرد. به قول مخبرالسلطنه: «خانم‌ها، کنگره را دریدند و سراسیمه در میدان هوی و هوس دویدند. مسکری نماند که نخوردند و منکری نماند که نکردند» (Hedayat, 1982). به نظر می‌رسد این کنگره را باید نقطه آغازین دخالت جدی دولت در اوضاع اجتماعی زنان و هم‌چنین تشویق حضور آنان بدون رعایت حجاب در جامعه دانست.

مسئله دیگر در سرعت بخشیدن به قانون کشف حجاب، سفر رضاشاه به ترکیه بود. وی در آن جا به شدت تحت تأثیر اقدامات مصطفی کمال پاشا آتاتورک قرار گرفت. روزنامه‌های این عصر تلاش کردند، مقالاتی در این زمینه بنویسند. چنان که روزنامه اطلاعات علاوه بر تمجید و تشکر از حکمرانان دو کشور، نوید گشایش درهای ترقی و پیشرفت را به ایرانیان می‌دهد (روزنامه اطلاعات، ۱۹ خرداد ۱۳۱۳، ش ۲۲۰۷: ۱). نقطه اوج توجهات رضاشاه به جایگاه بانوان در ترکیه را می‌توان در بازدید از مؤسسه دوشیزگان ترک ملاحظه کرد. وی که به همراه مسئولین مؤسسه دختران به نمایشگاه سالیانه آن جا رفته بود، در هنگام خروج به همراهان خود گفته بود: «آن چه را که با عزم و جزم شخص بخواهد، به

طور قطع در حصول آن موفق می‌شود. دختر ترکیه به حقیقت فوق پی برده و موفق شده است» (روزنامه اطلاعات، ۳۰ خرداد ۱۳۱۳، ش ۲۲۱۶: ۲).

پهلوی اول پس از بازگشت از سفر ترکیه، رمز پیشرفت کشور را در کشف حجاب زنان، مفروض دانست. به گونه‌ای که در سخنان خود چنین گفت: «به واسطه برداشتن خرافات مذهبی در مدت سلطنت من، هر دو ملت بعد از این، با یک روح صمیمیت متقابل دست در دست هم داده و منازل سعادت و ترقی را طی خواهند کرد» (Hedayat, 1982). رضاشاه هم چنین تلاش کرد با تبلیغات حکومتی از قبیل؛ چاپ و انتشار کتاب‌هایی که نشان دهنده دلایل شرعی، اقتصادی، اجتماعی بر وجوب رفع حجاب می‌باشد (Salami & Najmabadi, 2005)، برداشت عقل‌گرایانه فردی از آیات قرآنی حجاب زنان (Iraj Mirza, 1977)، به کارگیری دانشجویان دختر تحصیل کرده خارج از کشور در دانشسرای عالی (Sedigh, 1966)، تخریب شخصیتی بانوان باحجاب از قبیل؛ پوشانیدن چادر بر زنان بدنام با هدف ایجاد خاطره ناپسند در اذهان عموم، نسبت به حجاب (تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد، ۱۳۷۸، شماره سند ۲۳۰۹۲: ۲۲۲)، قبح‌شکنی و عادی سازی پوشش غیراسلامی و نیز آزادی مسائل غیردینی مانند گشودن رقص‌خانه‌ها (Hekmat, 1976) و نیز ناامن کردن روانی جامعه برای بانوانی که چادر را به عنوان پوشش برگزیده بودند (Sadr-Hashemi, 1984; Salour, 2001)، روند کشف حجاب را در بافت سنتی جامعه مسلمان ایران توجیه‌پذیر نماید.

پس از این موارد بود که حکومت پهلوی، جهت پیشبرد سریع اهدافش، بخشنامه عمومی برای کشف حجاب در سطح کشور را به اجرا گذاشت. از این رو، رضاشاه به محمود جم، نخست‌وزیر وقت ابلاغ کرد تا در اول دی‌ماه این بخش‌نامه را به تمام ولایات ایران ارسال کند. سرانجام قانون کشف حجاب در ۱۷ دیماه ۱۳۱۴ به طور رسمی اجرایی شد و بعد از ارسال بخش‌نامه‌های مذکور، شهربانی‌ها موظف شدند تا موارد مرتبط به قانون کشف حجاب را در استان‌ها پیگیری کرده و به نخست‌وزیر اطلاع دهند (ساکما، شناسه سند: ۲۴۰ / ۲۲۵۳۷).

در مقابل، مراجع دینی و روحانیون به مخالفت با این قانون پرداختند. به نظر می‌رسد واکنش علما و روحانیون نسبت به مسئله کشف حجاب را می‌توان به شکل برخوردهای سیاسی - اجتماعی و نیز مواجهه فرهنگی، تفسیر کرد. مورد نخست آن، به تلاش و مبارزه علما و روحانیون با مأموران حکومتی، اعلان مخالفت بر سر منابر و حتی درگیر شدن با مأموران دولتی و افراد خاندان سلطنتی منجر می‌شد. در ارتباط با این مورد، می‌توان به اولین برخورد در جریان اعتراض شیخ محمد تقی بافقی در شهر قم اشاره کرد. وی به تاج‌الملوک، همسر رضاشاه که به همراه دخترانش در آغاز تحویل سال (۱۳۰۵) در حرم حضرت معصومه با پوشش نامناسب ظاهر شده بودند، اعتراض کرده و به آن‌ها اعلام می‌کند: «اگر مسلمانان باید حجاب را رعایت کنید و اگر مسلمان نیستید، ورود غیرمسلمان به این مکان جایز نیست». این اعتراض، با کتک خوردن و زندانی شدن وی، به وسیله رضاشاه همراه گردید (Razi, 1953).

اعتراض شیخ عبدالکریم حائری یزدی، موسس حوزه علمیه قم نیز از دیگر اعتراضات علما بود. چنان‌که وی با فرستادن تلگرافی در تاریخ ۱۱ تیر ۱۳۱۴ رسماً به رضاشاه اعتراض کرد. تلگراف ایشان، برای رضاشاه غیرمنتظره بود، چراکه در این دوران، دیکتاتوری رژیم به اوج خود رسیده بود، به گونه‌ای که تحمل انتقاد از هیچ کس، ولو مرجع تقلید را هم نداشت. به دنبال ارسال این تلگراف، شخص رضاشاه به قم نزد حائری رفت و بدون هیچ سلام و تعارفی به ایشان گفت: «رفتارتان را عوض کنید و گرنه حوزه علمیه قم را با خاک یکسان می‌کنم» (Basiratmanesh, 1999). باین‌وجود، زمانی که به دنبال سخت‌گیری‌های رژیم بر طلاب در جریان یکسان‌سازی لباس و دستگیری دسته-جمعی آنان، رئیس شهربانی به دیدن حائری آمد، ایشان می‌گوید: «نمی‌خواهم خونی ریخته شود و گرنه به شما می‌فهمانم قدرت دست کیست؟!» (Manzoor al-Ajdaad, 2000).

به نظر می‌رسد موضع امام خمینی در مورد کشف حجاب عصر رضاشاه، به عنوان این که ایشان شاگرد آیت‌الله حائری بوده و نیز در آن مقطع حساس تاریخی که بیم از بین رفتن حوزه علمیه وجود داشته، باید ذیل موضع ایشان، در نظر گرفت. بنابراین سکوت امام خمینی تا اردیبهشت سال ۱۳۲۳ که نخستین موضع‌گیری علنی ایشان در نقد سیاست‌های رضاشاه هست، می‌تواند قابل توجیه باشد. هرچند به نظر می‌رسد، موضع امام نسبت به تغییر لباس روحانیت مشخص بود. بر اساس خاطرات برادرشان، مرتضی پسندیده «امام در آن ایام، در قم بودند و اصلاً به این حرف‌ها (تغییر لباس) گوش ندادند و عمامه را یک آن هم از سر بر نداشتند» (Pasandideh & Moradi-Nia, 1995).

اما بزرگترین واکنش روحانیون و مردم در واقعه مسجد گوهرشاد در ۲۱ تیر ۱۳۱۴ رقم خورد که در تاریخ، به عنوان نماد مخالفت با فرهنگ‌ستیزی و بیگانگی پرستی ماندگار شد. در این حادثه، روحانیون حوزه علمیه مشهد به اعتراض برخاسته و در منزل شیخ یونس اردبیلی اجتماع کردند تا علیه طرح قریب‌الوقوع رضاشاه اعتراض کنند. آن‌ها پس از مشورت تصمیم گرفتند، نماینده‌ای جهت گفتگوی مستقیم با رضاشاه به تهران اعزام کنند تا بلکه بتوانند او را از اجرای این طرح که با شرع مبین اسلام مغایرت داشت، منصرف کنند. حسین قمی برای این مأموریت انتخاب و به تهران اعزام شد. وی پس از عزیمت به تهران، در حرم حضرت عبدالعظیم بازداشت و ممنوع‌الملاقات شد. به دنبال این حادثه، روحانیت مشهد در مسجد گوهرشاد گرد آمده، مردم را به اعتراض علیه این عملکرد رژیم فراخواندند. عوامل رژیم، این حرکت را سرکوب کردند. نتیجه مهم اجتماعات این بود که آنان دریافتند، تغییر لباس، مقدمه‌ای جهت رفع حجاب از بانوان خواهد بود (Maki, 1983; Vahed, 1987).

با سرکوب قیام گوهرشاد، روحانیون در تنگنای بیشتری قرار گرفتند. به طوری که بعد از اعلام رسمی کشف حجاب، آنان مجبور به سکوت شدند و دیگر فرصتی برای بیان آشکار مخالفت‌های خود نیافتند. تنها مورد استثنا، اعتراض روحانیون ولایات بود که البته مخالفت‌هایشان بازتابی فراتر از همان ناحیه نداشت و از سوی مأموران ولایات با آنان برخورد شد (Salah, 2005). در این میان روزنامه اطلاعات که به نوعی اهداف دولت پهلوی را در مسئله کشف حجاب دنبال می‌کرد، تلاش کرد اخبار مربوط به حضور تعداد معدودی از روحانیون برخی از شهرستان‌ها در جشن‌های مربوط به کشف حجاب را منعکس کند تا این که به زعم خود، همراهی و پیش‌قدمی آنان را تحولی در پیشرفت فکری این گروه نشان دهد. چنان‌که این روزنامه در این زمینه می‌نویسد:

«در بسیاری از نقاط ولایات و ایالات، طبقه روحانی و علمای روشنفکر و ترقی‌خواه، شخصا پیش‌قدم در کشف حجاب شده و در ترک این عادت کهنه که اسم آن را حجاب گذاشته‌اند و وصله‌ای ناجور بر دامن حقیقت اسلام بود، بر سایرین سرمشق شدند» (روزنامه اطلاعات، ۲ بهمن ۱۳۱۴، ش ۲۶۹۴: ۲).

اما نوع دیگری از برخورد علما و روحانیون در برابر کشف حجاب - همان‌طور که در مطالب فوق گفته شد - مواجهه فرهنگی آنان با این مسئله بوده است. چنان‌که می‌توان به تألیف چند رساله و کتاب توسط آنان اشاره کرد؛ به عنوان نمونه؛ فضل‌الله حائری مازندرانی، زمانی که اخبار بی‌حجابی در مصر و ترکیه را شنیده بود، اقدام به چاپ کتابی به نام *حجاب یا پرده دوشیزگان* کرد. او در این کتاب، به ردّ دلایل سخنان افرادی می‌پردازد که عقب‌ماندگی زنان را حجاب می‌دانند. رساله *وسيله العفاف* نیز توسط نجفی جیلانی به چاپ رسید. دو رساله به نام *الحجاب* توسط محمد کاظم و نیز سید فاضل هاشمی، پیرامون مسئله حجاب تألیف شد (Nouri, 2004; Ostadmalek, 1988).

یک مطلبی که در مورد اقدامات رضاشاه قبل از رسمی کردن کشف حجاب، مهم به نظر می‌رسد، این است که وی، پیش از به رسمیت یافتن این قانون در ایران از آنجایی که نگران بود، کشف حجاب، مورد مقاومت شدید اجتماعی قرار بگیرد، تلاش کرد از مسیرهای مختلفی برای ترویج کشف حجاب، استفاده کرده تا این مسئله روند تدریجی خود را طی کند. در این پژوهش تلاش شده به برخی از این موارد که در ترویج اندیشه کشف حجاب در قالب نشریات، انجمن‌ها و مدارس صورت می‌گرفت، به شکل خلاصه پرداخته شود:

الف - نشریات: یکی از عرصه‌هایی بود که زنان از همان ابتدای مشروطیت، به صورت فعال در آن حضور یافته و خواسته یا ناخواسته به بهانه آزادی زنان، به ابزاری برای ترویج افکار تجددگرایی و غرب‌گرایی مورد نظر حکومت و روشنفکران این عصر تبدیل شدند. به عنوان نمونه مجله جهان زنان به سردبیری فخرآفاق پارسا، در مبارزه علیه پیشداوری‌های مذهبی و مخالفت تغییر وضعیت و جایگاه زنان، پیشگام بود (Sheikhol-Eslami, 1972; Takmil Homayoun, 2006). چنان‌که این مجله در مقاله‌ای که در ارتباط با لزوم تعلیم زنان می‌باشد، بر رفع حجاب زنان اصرار داشت (زنان نامی جهان، ۱۳۰۰: ۹۳). نشریه عالم‌نسون نیز در یکی از مقاله‌های خود، حجاب را عامل فلج کردن نیمی از افراد جامعه معرفی می‌کند (زن مگر بشر نیست، ۱۳۰۶: ۲۱۶ - ۲۱۳).

در مجموع به نظر می‌رسد بتوان گفت: پایه نگرش نوین مکتوبات زن‌مدار دهه اول قرن چهاردهم شمسی، بر روی‌گردانی از حجاب سنتی، مبتنی بر اقتناع اندیشه در هم‌سانی با زن غربی بود (کوکب آغا خانم، ۱۳۰۶: ۲۶۴ - ۲۵۸). این مسئله با جهت‌گیری نظریات نوگرایان و در قالب طرح مسائل زنان به تقبیح حجاب، منجر شد (تکرار ازدواج، ۱۳۱۰: ۱ - ۷ و ۲۴).

ب - تشکل‌ها و انجمن‌ها: تاسیس و گسترش تشکل‌ها و انجمن‌های مربوط به زنان، وسیله دیگری بود تا رژیم پهلوی زنان ایرانی را به پذیرش شیوه‌های غربی و نیز بی‌حجابی عادت دهد. یکی از انجمن‌های عصر رضاشاه، کانون بانوان ایران بود که بنا به گفته بدرالملوک بامداد این انجمن، مأموریت داشت تا جمعیتی تشکیل بدهد و اساسنامه آن را به وزیر معارف برساند تا با حمایت دولت، پیشقدم نهضت آزادی زنان ایران باشد (Bamdad, 1968). در سندی از سازمان اسناد ملی ایران، هدف اصلی از ایجاد کانون بانوان، این‌گونه بیان شده است: «مقصود اساسی جمعیت کانون بانوان از آغاز تأسیس، رفع حجاب بود و اعضای آن که اغلب مدیران مدارس و مأمورین وزارت معارف هستند، در این باب جدیت زیاد دارند و در مدارس دختران، رفع حجاب را ترویج نمودند» (ساکما، شناسه سند: ۲۹۷/۲۰۸۴۵).

ج - مدارس: از آنجا که اثرات فرهنگی - اجتماعی تمدن غرب در همه زمینه‌ها، جامعه ایران را تحت پوشش خود قرار داد، مقوله آموزش و فرهنگ نیز از این امر مستثنی نبود. فکر رواج آموزش به سبک غربی از اوایل قاجار شکل گرفت. این امر، نتیجه مسافرت‌ها و آشنایی‌های سیاحان ایرانی و مشاهده روش‌هایی که برای آموزش دختران اروپایی به کار گرفته می‌شد، بود (Fathi, 2004). تغییر اعتقادات دینی، آموزش زبان خارجی در جهت غرب‌گرایی دانش‌آموزان و به تبع آن تغییر پوشش دختران، از اهدافی بود که حتی در کلام میسیونرهای مسیحی نمایان بود (Roshdih, 1983; Showadran & Sharifian, 1973).

برهمن اساس در این عصر، آموزش دانش‌آموزان در مدارس مسیحی با حضور میسیونرهای مذهبی که زیر نظر مستقیم افراد خارجی اداره می‌شد، شکل گرفت که نسل جدید را به‌طور تدریجی از تعالیم مذهبی و ملی دور می‌کرد. چنان‌که در برخی از این مدارس، حجاب شرعی مفهومی نداشت. فارغ‌التحصیلان این مدارس، اغلب با تأسیس انجمن‌ها و نشریات زنانه به پیاده‌سازی باور الگو محوری زن غربی و روی‌گردانی از حجاب می‌پرداختند (Torabi Farsani, 1999). مریم فیروز در این‌باره می‌نویسد: «در مدرسه آواز می‌خواندیم و می‌رقصیدیم و آزادانه با همه‌کس و درباره همه‌چیز گفت و گو می‌کردیم» (Firouz, 1993). اهمیت این مسئله مورد توجه سیاست‌گذاران و کارگزاران فرهنگی پهلوی نیز قرار داشت؛ چنان‌که اسناد بر محوریت مدارس در انتشار بی‌حجابی دلالت دارند (خشونت و فرهنگ، ۱۳۷۱: نمره ۱۷۲۲۴ / ۵۱۵۶۱: ۲).

مواضع امام خمینی نسبت به کشف حجاب رضاشاهی

نگرش امام خمینی به‌نوسازی و اقدامات رضاشاه نه از منظر یک متخصص توسعه یا یک اقتصاددان که از جایگاه یک مجتهد، کارشناس علوم دینی و مرجع مذهبی قابل تأمل است. ایشان معتقد بود که اقدامات رضاشاه و فرم‌های او تنها «یک کلاه لگنی، یک کشف حجاب عفت‌سوز خانمان‌بهم زن و چندین خیابان عریض و طویل با رفتن منابع ثروت و فضایل، نصیب این کشور کرد» (Khomeini).

نخستین موضع‌گیری علنی امام خمینی در نقد سیاست‌های رضاشاه، سه‌سال پس از برکناری و خروج او از کشور رقم خورد. امام طی یادداشتی در تاریخ ۱۵ اردیبهشت ۱۳۲۳، مردم و روحانیون را دعوت به قیام برای خدا و مبارزه با بدعت‌ها و ظلم‌های پهلوی اول می‌کند. در این یادداشت، فهرستی از تلاش‌های ضد‌مذهبی حکومت پهلوی و راه مبارزه با آن‌ها آمده است. امام در ادامه به فحشا و فساد، از بین بردن مدارس دینی و موقوفات آنان، ترویج کتاب‌های ضد شیعه کسروی و غیره به عنوان پیامد سیاست‌های ضد‌دینی رضاشاه اشاره می‌کند (Khomeini, 1999).

از جمله سیاست‌های ضد مذهبی رضاشاه که با انتقادات امام خمینی همراه شد، اقدام کشف حجاب وی بود. همان‌طور که در مباحث قبل ذکر شد، این مسئله مخالفت علما و روحانیون مختلف را در پی داشت. امام نیز در بیانات و سخنرانی‌های خود که اغلب در فاصله سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی ایراد می‌شد، به منظور آگاهی‌بخشی به مردم به اقدامات رضاشاه پیرامون بحث کشف حجاب اشاره می‌کند. به نظر می‌رسد مواضع ایشان را بتوان حول محور موضوعاتی مانند: تقلید از غرب و اجانب از جمله آتاتورک، منحرف کردن ذهن جوانان با اجرای کشف حجاب زنان و ضررهای مادی و معنوی آن برای کشور و جنایات رضاشاه در اجرای قانون کشف حجاب در کشور به ویژه با بهره‌گیری از اعمال خشونت بیان کرد.

نخستین واکنش امام خمینی نسبت به قانون کشف حجاب رضاشاه، حساسیت ایشان به تقلید رضاخان از آتاتورک بود که می‌کوشید هرچه در عثمانی صورت گرفته در ایران نیز پیاده کند: «بهانه‌ای که رضاشاه به تقلید از آتاتورک در ایران پیاده کرد، مسأله کشف حجاب بود که در این قضیه رژیم، روحانیت را مجبور می‌کرد با خانواده در این نوع محافل حضور پیدا کنند» (Khomeini, 1999). امام این اقدام پهلوی اول را نوعی تقلید از غرب به شمار می‌آورد که رضاشاه به واسطه مأموریتی که از سوی اجانب به عهده داشت، باید این سیاست‌ها را در کشور اجرا می‌کرد (Khomeini, 1999).

امام معتقد بود با اجرای قانون کشف حجاب در کشور به وسیله رژیم پهلوی، یکی از نقشه‌های آنان، متمایل کردن جوانان به سمت مراکز فحشا بود تا این‌که کشور از جوانانی که عضو فعال جامعه‌اند، تهی شده و ذهن آنان نیز عاری از هرگونه تفکری شود (Khomeini, 1999). به عبارتی، وقتی جوانان در جامعه، زنان بدون حجاب را مشاهده می‌کنند، آنان نیز به تدریج فعالیت خود را رها کرده و به سمت فساد کشیده می‌شوند. براین‌اساس ایشان، کشف حجاب را به عنوان یک اقدام ضد اسلامی، علاوه بر این‌که ظلمی نابخشودنی در حق زنان ایران معرفی می‌کند، هم‌چنین معتقد بود، این سیاست رژیم، برای کشور ضررهای مادی و معنوی به همراه خواهد داشت. ضمن این‌که این مسئله، ننگی برای کشور اسلامی است و استقلال کشور را لکه‌دار می‌کند (Khomeini).

امام در چند مورد از سخنرانی‌های خویش در مبحث کشف حجاب زنان، به مسئله جنایات رضاشاه به ویژه اعمال خشونت مأموران وی در این زمینه اشاره کرده است. چنان‌که ایشان در یکی از سخنرانی‌های خویش درباره مقابله مأموران رژیم پهلوی به دستور حکومت علیه برداشتن حجاب زنان، به رفتار ظالمانه یکی از این مأموران اشاره می‌کند که آن شخص با وجود این‌که به‌خاطر مشکلی، بینی‌اش خون آمده و کناری ایستاده بود، ناگهان با دیدن خانمی که چادر بر سر داشت، در آن لحظه بی‌اعتنا به مشکل خویش، به آن زن حمله‌ور شد (Khomeini, 1993, 1999, 2008).

به‌هرحال در واکنش به قانون کشف حجاب، اعتراض‌هایی به وسیله برخی علما - به اسامی چند نفر قبلاً اشاره‌ای شد - صورت گرفت. امام خمینی ضمن این‌که این حرکت‌های اعتراض‌آمیز را مورد تأیید و تحسین قرار می‌دهد، از رهبران آن‌ها به نیکی یاد می‌کند. ایشان در مناسبتی درباره قیام علمای خراسان و حسین قمی - که علیه کشف حجاب رضاشاه صورت گرفت - می‌گوید:

قیام خراسان را چه کسانی کردند؟ علمای خراسان؛ مرحوم میرزا یونس و مرحوم آقازاده و امثال این‌ها، یک قیام به تنهایی آقای قمی کرد که آمد به حرم حضرت عبدالعظیم و ما هم بودیم. منتها این قیام‌ها شد و قدرت آن قدرتی بود که این‌ها را شکست داد (خمینی، ۱۳۷۸: ۳۹۹/۹).

در سخنرانی دیگر، ایشان می‌فرماید:

گروه‌هایی از علما را به تهران آوردند. مرحوم آقازاده که شخص بسیار نافذی در خراسان بود، ایشان را نیز اسیر کرده بودند و من خودم، ایشان را دیدم که بدون عمامه یک جایی نشسته و کسی حق نداشت پیش او برود. سپس آقازاده را بدون عمامه به همراه چند سرباز و سپاهی همراه او به سمت عدلیه می‌بردند تا محاکمه کنند (خمینی، ۱۳۷۸: ۴/۴۷).

سیاست‌ها و اقدامات محمد رضاشاه در حوزه زنان و حجاب

به نظر می‌رسد تحولات این دوران در ارتباط با اقدامات محمد رضاشاه نسبت به زنان را باید به دو دوره تقسیم کرد؛ دوره اول که از سال ۱۳۲۰ تا ابتدای دهه ۱۳۴۰ شامل می‌شود، تغییر خاصی در وضعیت سیاسی زنان ایرانی روی نداد؛ هرچند به خاطر آزادی‌هایی که بعد از شهریور ۱۳۲۰ در جامعه ظاهر گشته بود، طبیعتاً زنان نیز مجال یافتند با استفاده از این فرصت، اندکی به سازماندهی خود بپردازند و به الگوی حجاب اسلامی و سنتی برگردند. اما تغییر اساسی در وضعیت زنان از دهه ۱۳۴۰ شروع می‌شود. به‌طور کلی، محمدرضا پهلوی از سال ۱۳۴۲ به بعد، بر اساس درک خویش از نوسازی و توصیه‌های آمریکایی‌ها دست به یک رشته اقدامات اصلاحی زد تا به پندار خویش، ایران را از یک جامعه نیمه‌کشاورزی به کشوری مدرن، صنعتی و متمدن تبدیل کند. همراه با این اقدامات، تلاش‌هایی نیز برای گسترش سوادآموزی و توسعه کمی دانشگاه‌ها صورت گرفت. بخش خدمات نیز گسترش یافت.

طبیعی بود که در این سیاست، شاه برای زنان نیز جایگاهی ویژه در نظر گرفته بود و گاهی آن را به صورت برخی الگوها مطرح می‌ساخت. در واقع روی دیگر مسئله نوسازی، به اثرات آن بر زنان باز می‌گشت. جدا از ناقص بودن کل این فرایند در ایران، آثار نوسازی بر زنان بسیار و پیچیده بود. هرچند در نتیجه تحولات کلی صورت گرفته در جامعه، ناگزیر در وضعیت زنان نیز، دگرگونی‌هایی صورت گرفت. برای نمونه امکان ورود آنان به حوزه‌های تحصیل، آموزش عالی و اشتغال بیشتر شد، اما برخی مشکلات بزرگ‌تری نیز پدید آمد. مهم‌ترین مشکل پیش‌رو این بود که رژیم به سبب ساختار ناهمگونش نتوانست و یا نخواست که به تحولی اساسی در زمینه وضعیت زنان دست بزند. آن‌چه در نهایت صورت گرفت، یک‌رشته برنامه‌های ظاهری بود که هم‌چون اقدامات رضاشاه، دگرگونی شگرفی در وضعیت زنان ایجاد نکرد. همچنین این تغییرات صورت گرفته در مناطق روستایی، هیچ جلوه‌ای نداشت و این تنها زنان شهرنشین و یا گروهی از زنان وابسته به دربار شاهنشاهی بودند که از این روند حکومت پهلوی بهره‌مند می‌شدند (Hafezian, 2001).

به‌هرحال پهلوی دوم در راستای ادعای تمدن بزرگ، برای زنان اقداماتی انجام داد که طرح اعطای حق رأی به زنان در همین زمینه، قابل تحلیل می‌باشد. محمد رضاشاه، پس از رحلت آیت‌الله بروجردی به تصور این‌که اقتدار مرجعیت شیعه با فقدان ایشان، کاهش پیدا کرده، دست به اقدامات تازه‌ای زد؛ از جمله تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی که اعطای حق رأی به زنان یکی از موارد این طرح محسوب می‌شد. مسئله‌ای که با رسیدن انعکاس خبر آن در روزنامه کیهان (روزنامه کیهان، ۱۶ مهر ۱۳۴۱: ۲)، مخالفت مراجع و روحانیون را برانگیخت. واکنش‌هایی که دربار محمدرضا پهلوی با تصور افول قدرت مذهبی مرجعیت پس از فوت بروجردی، کمتر پیش‌بینی آن را کرده بود. به‌هرحال،

پس از انتشار خبر این لایحه، برخی از مراجع قم در نشست‌های شرکت کرده که نتیجه آن، صدور تلگراف به شاه و اعتراض به مصوبه دولت بود. در این دوران هرچند مرجعیت واحدی وجود نداشت، اما امام خمینی جلودار حرکت‌های اعتراضی ضد رژیم پهلوی دوم بود که به این مسئله در قسمت موضع امام خمینی نسبت به سیاست‌های محمد رضاشاه پرداخته خواهد شد.

پهلوی دوم علاوه بر اقدامات نوگرایانه ظاهری برای زنان، به بهانه این اقدامات، تلاش‌هایی برای کاهش نفوذ دین در جامعه انجام داد. او که همانند رضاشاه، مذهب را یکی از علل عقب‌ماندگی و گرایش به تمدن غربی را عامل پیشرفت ایرانیان می‌دانست، در همین زمینه تلاش کرد برنامه‌های مختلفی را برای زنان انجام دهد که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مسئله تبلیغات بر ضد حجاب اشاره کرد:

پس از روی کار آمدن محمد رضاشاه، برخی از زنان که از ظلم حکومت رضاشاه، خسته شده بودند، در اعتراض به مسئله کشف حجاب، در معابر عمومی با حجاب ظاهر شدند. مأموران رژیم نیز با وجود قانون کشف حجاب، چندان که باید با مردم درگیر نمی‌شدند (Zibaeinejad & Sobhanie, 2012). محمدرضا پهلوی خود در این باره می‌نویسد:

همین که پدرم از ایران خارج شد در اثر پاشیدگی اوضاع در دوران جنگ جهانی دوم، بعضی از زنان مجدداً به وضع اول خود برگشتند و از مقررات مربوط به کشف حجاب عدول کردند، ولی من و دولت‌م من از این تخطی چشم‌پوشی کردیم و ترجیح دادیم که این مسئله را به سیر طبیعی خویش واگذاریم و برای اجرای آن به اعمال زور متوسل نشویم. می‌توان انتظار داشت که چادر و لباس‌های بدقواره‌ای که در کشورهای غیرتمدن و تربیت نیافته مورد استعمال دارد و شخصیت پوشنده را آشکار نمی‌کند، به تدریج از میان برود و چشم بینندگان را آزار ندهد و شاید مردان بتوانند با اظهار سلیقه خود به آن زودتر پایان بخشند (Pahlavi, 1968, 1977).

هرچند پس از لغو قانون کشف حجاب، بسیاری از زنان مسلمان به حجاب روی آوردند، اما برخلاف دوره پیش از کشف حجاب که بسیاری از زنان چادر و روبنده مشکی می‌پوشیدند، از این زمان به بعد استفاده از چادر رنگی بیشتر متداول گردید. البته برخی از زنان هم که چند سال طعم آزادی به سبک غربی را چشیده بودند، دیگر حاضر به بازگشت به فرهنگ حجاب نبودند. مهم‌ترین تفاوت کشف حجاب در عصر پهلوی اول و محمد رضاشاه این بود که کشف حجاب در عصر رضاشاه به زور سر نیزه بود، اما در عصر پهلوی دوم، کار آرام و خزنده تبلیغاتی جایگزین آن شد (Zibaeinejad & Sobhanie, 2012).

در واقع در دوره محمد رضاشاه، اگرچه منع حجاب از میان رفت، اما با آغاز سیاست‌های جدید دولت، باردیگر حملات حکومتی به حجاب شدت گرفت. از یک طرف، سیاست‌های فرهنگی و تبلیغی غیرمستقیم برای ترویج بی‌حجابی آغاز شد، به طوری که می‌توان به محرومیت افراد محجبه یا تحقیر و توهین‌هایی که از طریق دستگاه‌هایی چون مطبوعات، سینما و تلویزیون صورت می‌گرفت، اشاره کرد (Soori, 2015). از طرف دیگر، در تمامی دوران سلطنت محمد رضاشاه، تلاش بسیاری از سوی حکومت صورت گرفت تا زنان جامعه به پیروی از آن چیزی بپردازد که از نظر رژیم، الگوی مناسب زنانگی برایشان محسوب می‌شد. این الگو نیز همانند دیگر اجزای ایدئولوژی تمدن بزرگ، آمیزه مبهمی بود از عناصر ایران باستانی و نیز درون‌مایه‌های غربی. در این الگوی دست‌ساخته رژیم پهلوی، کمتر جایی برای انگاره‌های اسلامی مربوط به زنان یافت می‌شد (Hafezian, 2001).

پهلوی دوم با برنامه‌های حساب شده خود، تلاش کرد تا زنان را به بی‌حجابی و برهنگی تشویق نماید. محمد رضاشاه با این کار دو هدف را دنبال می‌کرد: اول رواج بی‌حجابی و بی‌عفتی؛ در واقع حکومت، حجاب را یکی از عوامل عقب‌ماندگی زنان و مانع ورود آنان به تمدن بزرگ جلوه داد. در این دوره پیش‌شرط ترقی یک زن در جامعه، کنار گذاشتن حجاب بود و دوم، نشان دادن چهره‌ای طرفدار حقوق زنان از خود. وی می‌خواست با وارد کردن زنان به صحنه‌های اجتماعی، خود را مدافع حقوق آنان به شمار آورد (Ramazani, 2007). به طور کلی باید گفت: عشرت‌طلبی، مدگرایی و تقلید از فرهنگ منحط غرب، زمینه حضور گسترده غرب را، هم به لحاظ فکری و هم فیزیکی، در ایران فراهم

کرد و همان‌گونه که رایت، نویسنده آمریکایی می‌گوید: «ایران در آن زمان کشوری بود که برای زنان آمریکایی جاذبه داشت. من در سفر به آن کشور، خود را در یک کشور اروپایی حس می‌کردم. گاهی خارجی‌ها بیشتر از ایرانیان، احساس آسودگی می‌کردند» (Wright & Tadian, 2003). به عنوان نمونه می‌توان به مواردی از جمله اعزام دختران به سپاه دانش، بهداشت و ترویج و آبادانی (قانون خدمات اجتماعی)، مسئله پوشش زنان و اختلاط جنسیتی در محیط‌های آموزشی، برگزاری مراسم گرامی‌داشت جشن ۱۷دی، غائله رژه دختران به عنوان برنامه‌های حجاب‌ستیزانه پهلوی دوم اشاره کرد که در این پژوهش به جهت پرهیز از اطاله کلام فقط به اعزام دختران به سپاه دانش، اشاره می‌شود:

- اعزام دختران به سپاه دانش، بهداشت و ترویج و آبادانی (قانون خدمات اجتماعی): محمد رضاشاه در راستای مدرنیزاسیون کشور در سال ۱۳۴۱ اصول شش‌گانه‌ای را با نام انقلاب سفید برای اصلاح امور کشور پیشنهاد کرد. ایجاد سپاه دانش نیز یکی از این اصول محسوب می‌شد. سپاه دانش، متشکل از افراد دیپلمه‌ای بود که خدمت نظام وظیفه خود را به مدت دو سال در روستاهای دور افتاده کشور به تعلیم بی‌سوادان می‌پرداختند (Ahmadi). پس از اعلام اجرای برنامه سپاه دانش، کانون مترقی، تعلیمات ابتدایی را برای هر فرد ایرانی اجباری و رایگان مفروض دانست (حزب ایران نوین به روایت ساواک، ۱۳۸۰: ۹۹/۱). هم‌چنین در راستای برنامه سپاه دانش در اسفند ۱۳۴۱ قانون سپاه دانش زنان نیز به تصویب رسید تا براساس آن زنان هم‌دوش مردان، اقدام به سوادآموزی نمایند. بدرالملوک بامداد فواید این طرح را آشناسدن و تماس دختران درس خوانده با زنانی که در گوشه دهات یا شهرها زندگی می‌کنند و فرصت اشتغال به تحصیل را نیافته و راه و رسم بهداشت خانواده را نمی‌دانند، می‌دانست (Bamdad, 1968).

هرچند تلاش برای پیکار با بی‌سوادی در سطح کشور به ویژه مناطق روستایی، هدف مهم سپاه دانش بود (Pahlavi, 1968, 1977) و در این زمینه، توانست کارهایی را نیز انجام دهد، اما به‌نظر می‌رسد هدف از ایجاد سپاه دانش، تنها امر آموزشی نبوده و اهداف پنهان سیاسی و اجتماعی در پس پرده این طرح پنهان بود؛ چراکه انگیزه شاه از تشکیل سپاه دانش، ایجاد ثبات سیاسی با نام انقلاب سفید و جلوگیری از بروز انقلاب توده‌ای در کشور بود. به‌خصوص که در برخی کشورها انقلاب‌های کمونیستی از میان دهقانان آغاز شده بود (Halliday et al., 1979). از طرف دیگر در طرح سپاه دانش، دختران مجبور به پوشیدن لباس فرم خاص (کت و دامن) بودند که این برنامه رژیم در مورد زنان، باعث ترویج پوشش غربی و فرهنگ بی‌حجابی در مناطق روستایی بود که به نوعی تغییر فرهنگ بومی و جایگزین کردن این پوشش به جای لباس‌های محلی را به‌همراه داشت (Laing & Roshanfar, 1992). از دیگر اهداف پنهان سپاه دانش، هم‌چنین می‌توان به در نظر گرفتن نقش کانونی در مورد شخص شاه در امور حکومت و بی‌توجهی به نظرات روشنفکران اشاره کرد (Foran & Tadian, 1998). به گفته اسدالله علم، نخست‌وزیر دربار، محمد رضاشاه اصرار داشت که در ردیف شخصیت‌های جاودانی تاریخ ایران قرار بگیرد و هر پیشرفتی می‌بایست به حساب او گذاشته شود.

مواضع امام خمینی نسبت به سیاست‌های محمد رضاشاه در ارتباط با موضوع حجاب زنان

امام خمینی، حجاب را موجب حفظ شخصیت زن، پیشرفت جامعه و دور ماندن آن از ابتذال می‌دانست و بر این باور بود که با حفظ حجاب، ارزش‌های والای انسانی محفوظ می‌ماند و معیارهای معنوی در جامعه سیر صعودی به خود می‌گیرد:

البته باید توجه داشته باشید که حجابی که اسلام قرار داده، برای حفظ ارزش‌های شامست. برای این است که آن ارزش‌های واقعی که اینها دارند و ممکن است به واسطه وسوسه‌های شیطانی یا دست‌های فاسد استعمار و عمال آنان پایمال می‌شدند، این‌ها (ارزش‌ها) زنده بشود (Khomeini, 1993, 1999, 2008).

همان‌طور که قبلاً گفته شد، محمد رضاشاه متأثر از سیاست‌های تقلیدی از غرب، تلاش کرد مسیر مدرن‌سازی ایران را به‌سبک پدرش (رضاشاه) با همان سرعت و البته با استفاده کمتر از خشونت به‌پیش ببرد. براین‌اساس او تلاش کرد با برخی اقدامات، هم‌چون اعطای حق رأی

به‌زنان برای خود موقعیتی کسب کند، اما امام خمینی با آگاهی از این مسئله، علاوه بر محکوم کردن رژیم پهلوی، این اقدام او را استفاده ابزاری از زنان توصیف کرده، هم‌چنین ایشان، مشارکت زنان در این امور را مفسده‌آمیز بیان می‌کند؛ چراکه هدف از ورود آنان در برخی مشاغل خدماتی و خاص را نه خدمت به زنان، بلکه بیشتر بهانه‌ای برای تحت‌الشعاع قراردادن مخالفت رژیم با اسلام و قرآن اعلام می‌کند (Khomeini, 1999). ذکر این مطلب ضروری است که مخالفت علما، به‌خصوص امام خمینی با قانون اعطای حق رأی زنان به‌دلیل سابقه ناخوشایندی بود که روحانیت از پهلوی اول داشت. چراکه رضاشاه با نام آزادی زنان به‌مبارزه با حجاب پرداخت و محمد رضاشاه نیز در همان زمان در بیان اهداف خود گاهی اشاره به‌همین سابقه شوم می‌کرد. وی درست سه روز قبل از تصویب لایحه دخالت زنان در انتخابات در مورد حجاب گفت: «حجاب به عقیده من پرده غفلت و نیستی بود» (Pahlavi, 1968). به‌نظر می‌رسد دلیل اصلی مبارزه و مخالفت علما به‌خصوص امام خمینی با ارائه حق رأی به‌زنان، غیراسلامی دانستن مشارکت سیاسی زنان بود که عامل اصلی آن مسأله، مفاسد و محرمانت ذکر شده است. نگارنده بر این باور است که این عامل تحریم مشارکت زنان و در واقع غیراسلامی ذکر کردن آن در آن زمان، بستگی به عوامل زمان و مکان داشته که اغلب از نگرش خاص علما به وضعیت موجود جامعه و نگرانی از جریان فکری سیاسی غالب، ناشی می‌شد که به نام مشارکت، اهداف خود را دنبال می‌کردند. در حقیقت مراجع و به‌ویژه امام خمینی، اصل شرکت زنان را در این امور حرام نمی‌دانستند، بلکه ظرف زمان و شرایط حاکم را مناسب برای این کار نمی‌دانستند.

قبلاً گفته شد، در دوران پهلوی دوم هیچ‌گاه حجاب اسلامی رسماً غیرقانونی نشد و حضور زنان در بسیاری از اماکن عمومی با حفظ حجاب اسلامی ممکن بود، بااین‌وجود در تبلیغات رسانه‌ای و مطبوعاتی رژیم پهلوی، حجاب، اغلب به عنوان مظاهر عصر سنت و عقب‌ماندگی و مانع پیشرفت زنان تلقی می‌گردید. برهمین اساس مخالفان پوشش، اغلب در تلاش برای این‌که طرفداران و مبلغان مذهبی را به انزوا بکشانند، مواردی از جمله، حجاب مانع آزادی و نشانه عقب‌ماندگی است را در ذهن زنان القا می‌کردند. در این میان، امام خمینی به عنوان یک رهبر دینی، نسبت به این اقدام پهلوی دوم در مبحث حجاب زنان و نیز دیگر سیاست‌های وی در این زمینه، واکنش نشان داده و در بیانات و سخنرانی‌های خویش با موضوعاتی از جمله؛ اسارت به نام آزادی، هشدار و افشاگری نسبت به چهره ضد فرهنگی برنامه‌های پهلوی دوم و عوام‌فریبی او در این زمینه، اجرا کردن نقشه‌های استعمار در قالب برنامه‌های فرهنگی و فساد با عنوان تمدن و اصلاحات نسبت به برنامه‌های محمد رضاشاه موضع‌گیری کرده است.

امام، حفظ عفت و داشتن حجاب را به هیچ عنوان مخالف حضور در اجتماع و نشانه عقب‌ماندگی نمی‌دید؛ بلکه فرمود: حجاب به معنای متداول میان ما که اسمش حجاب اسلامی است با آزادی، مخالفتی ندارد. اسلام با آن چه خلاف عفت است، مخالفت دارد و ما آنان را دعوت می‌کنیم که به حجاب اسلامی رو آورند. و زنان شجاع ما دیگر از بلاهایی که غرب به‌عنوان تمدن به‌سرشان آورده است، به اسلام پناهنده شده‌اند (Khomeini, 1999).

به عنوان نمونه - همان‌طور که ذکر آن رفت - اعزام دختران به‌سپاه دانش و بهداشت، یکی از همین موارد تبلیغات رژیم علیه حجاب زنان بود. امام علاوه بر این‌که اجرای چنین برنامه‌ای را ترویج بخشی از تبلیغات دستگاه سیاسی برای مشروع جلوه دادن حکومت و تبلیغ به نفع خاندان پهلوی می‌دانست (Khomeini, 1999)، هم‌چنین اعزام دختران به سپاه دانش را جزئی از نقشه‌های استعمار و اسرائیل قلمداد می‌کرد. به‌همین منظور به این مسئله اعتراض کرد:

آثار شوم استعمار در این کشور از سایر کشورهای اسلامی، بیشتر نمایان است. اسرائیل که مدتهاست با مسلمین در حال جنگ است، به‌دست رژیم پهلوی در تمام شئون اقتصادی، نظامی و سیاسی دخالت دارد و باید گفت ایران به‌صورت پایگاه نظامی اسرائیل و در واقع

آمریکا درآمد است. به اسم سپاه دانش و دیگر اسامی فریبنده، مقاصد شوم استعمار، هم‌زمان با اشاعه فحشا در اعماق دهات در جریان است (Khomeini, 1999).

به عبارتی امام با بیان این که اغلب برنامه‌های تبلیغاتی رژیم پهلوی، به نوعی با اهداف استعماری در ارتباط می‌باشد، تأکید می‌کند که کشف حجاب، مطلبی نبود که رژیم می‌خواست زنان را وارد جامعه کند، بلکه این‌ها دستوراتی بود که در واقع آنان از خارج و برای اسارت زنان ما اجرا می‌کردند (Khomeini, 1999). امام معتقد بود، استعمارگران برای به یوغ کشیدن ما، ابتدا به سراغ زنان ما آمدند؛ ایشان با آگاهی از این سیاست غرب می‌گوید: «آنان، چون می‌دیدند که زنان در نهضت مشروطه و پس از آن، نقش برجسته‌ای داشته‌اند و آن‌ها هستند که می‌توانند، حتی مردان را به میدان مبارزه بکشند، نخست به سراغ زنان ما آمدند» (Khomeini, 1999).

مبتنی بر اندیشه امام خمینی، قانون کشف حجاب رضاشاهی که در دوران محمد رضاشاه از آن به عنوان، «آزاد زنان و آزاد مردان» یاد می‌شد، در حقیقت مسئله‌ای بود که پهلوی می‌خواست، بدین طریق، زن را وسیله سرگرمی قرار بدهد تا این که جوانان از فکر مملکت‌شان دور شوند (Khomeini, 1999). ایشان معتقد بود، دوران رضاشاه به اسم کشف حجاب، ملت را به تباهی کشاند و پس از آن پسرش، محمد رضاشاه این جنایت را در حق زنان جامعه با همان هدف اما به شکل دیگری، مرتکب شد (Khomeini, 1999). امام بر این باور بود، کسانی که تلاش می‌کنند، زنان را در جامعه اسلامی ملعبه مردان؛ به ویژه جوانان فاسد قرار بدهند، خیانت‌کارند (Khomeini, 1999).

کدیور بر این باور است دوران پهلوی متأثر از سیاست‌های مدرن‌سازی و تجدیدگرایی ظاهری است که حجاب زنان، مهم‌ترین مانع فعالیت آنان در اجتماع به‌شمار می‌آمد. به همین علت بود که امام خمینی در مواجهه با اقدامات پهلوی‌ها (رضاشاه و محمد رضاشاه) در ارتباط با زنان، واکنش نشان می‌داد و حضور آنان را در چنین فضایی جایز نمی‌دانست. به عبارتی در حالی که تأکید و سیاست پهلوی‌ها بر کشف حجاب بود و این مسئله به عنوان مقدمه‌ای برای حضور و فعالیت اجتماعی زنان تلقی می‌شود، تأکید امام در این دوران بر مقابله با این دو وجه؛ یعنی کشف حجاب و حضور نمادین زنان است (Kadivar, 2008).

به‌رحال مواضع امام خمینی نشان می‌دهد ایشان، به عنوان یک روحانی سیاست‌مدار از همان ابتدا در برابر فرآیند نوگرایانه رژیم پهلوی نسبت به کشف حجاب (عصر رضاشاه) و یا تبلیغات علیه حجاب (دوره محمد رضاشاه) واکنش نشان داده و به تشریح اقدامات پهلوی در مورد موضوع حجاب پرداخته، می‌گوید:

در زمان رضاخان و در همین شهر قم و در همه شهرها نسبت به بانوان محترم ما شاهد چه صحنه‌ها بودیم. به اسم کشف حجاب به بانوان ما هتک حرمت کردند و چقدر چادرهای آنان را به یغما بردند. ما شاهد این‌ها بودیم. شما هم شاهد این پسر بودید که به اسم تمدن بزرگ با این مملکت چه کرد (Khomeini, 1993, 1999).

در سال‌های پایانی رژیم پهلوی و با نزدیک شدن به انقلاب اسلامی، مسئله حجاب زنان در حال تغییر بود و به تدریج رنگ سیاسی به‌خود می‌گرفت؛ در چنین فضایی و با فراگیر شدن گفتمان امام خمینی، حجاب، رنگ و بوی ارزشی بیشتری پیدا کرد. لذا در این مرحله شاهد برگزیده شدن حجاب به‌عنوان ابزار مبارزه توسط زنان با گرایش‌های مختلف فکری هستیم. برخی حجاب را بدین خاطر پذیرفتند که اعتراض خود را نسبت به تبدیل شدن زنان به اشیای جنسی نشان دهند و دیگر زنان نیز، حجاب را به‌عنوان وظیفه‌ای مذهبی مورد استفاده قرار دادند. به‌رحال، معنای کلی حجاب در حال تغییر بود (Milani, 1983).

حافظیان بر این باور است موضوع حجاب در آغاز روند انقلاب اسلامی و حتی اندکی پیش از آن، به یکی از سیاسی‌ترین موضوعات و نماد رد رژیم پهلوی، ارزش‌ها، سیاست‌ها و الگوی آن در مورد زنان بدل شده بود. به طوری که در تظاهراتی که علیه رژیم پهلوی صورت می‌گرفت و زنان در آن‌ها فعالانه شرکت می‌جستند، یک بُعد مبارزاتی دیگر زنان - که از همه اقشار و گروه‌های سنی شرکت داشتند - گرایش و رویکرد

روزافزون آنان به‌برگزیدن حجاب اسلامی به‌عنوان شیوه مناسب و مطلوب پوشش بود. این حرکت زنان آن‌چنان بر برخی از ناظران مسائل ایران و به‌ویژه مسائل زنان شگفت‌انگیز بود که تقریباً همه آنان بخشی از مباحث خود درباره حضور زنان در روند انقلاب اسلامی را به آن اختصاص داده‌اند (Hafezian, 2001).

با توجه به مواضع امام خمینی در برابر سیاست‌های پهلوی پیرامون مبحث حجاب زنان، به نظر می‌رسد بتوان گفت: بیانات و سخنرانی‌های ایشان در مورد کشف حجاب در عصر رضاشاه، اغلب در قالب مسائل اجتماعی، گفته شده است. چنان‌که با موضوعاتی مانند جنایت و خیانت رضاشاه در بحث کشف حجاب و یا فشار و اعمال خشونت وی در این زمینه همراه شده است. در حالی‌که واکنش ایشان نسبت به برنامه‌های ضد حجاب پهلوی دوم، حالت فرهنگی به خود می‌گیرد؛ چراکه محمد رضاشاه، اغلب تلاش می‌کرد، سیاست‌های فرهنگی و تبلیغی غیرمستقیم برای ترویج بی‌حجابی را دنبال کند. چنان‌که برنامه‌های او در این زمینه، بیشتر با تحقیر و توهین به زنان محجبه همراه بود.

نتیجه‌گیری

تقلید و همسان‌سازی فرهنگی و رؤیای رسیدن به تمدن اروپایی، رژیم پهلوی و نخبگان غرب‌گرای ایرانی را به ایجاد تغییر در پوشاک و کشف حجاب زنان کشانده بود. به‌نظر می‌رسد درک حکومت پهلوی از تمدن جدید، سلوک و رفتار تجددمآبانه و تغییر در ظواهر بود، نه شکوفایی اندیشه و فرهنگ و توسعه سیاسی. در این میان سیاست برخورد با حجاب نیز از ویژگی‌های مشترک حکومت رضاشاه و محمد رضاشاه پهلوی برای دست‌یافتن به این هویت جدید بود. هرچند که نوع و سطح برخورد پهلوی اول و دوم در این زمینه با یکدیگر متفاوت بود؛ چنان‌که رضاشاه با توجه به روحیه نظامی‌گری خویش و تحت‌تأثیر عوامل داخلی و خارجی با خشونت تمام، مسئله کشف حجاب زنان را رسمی اعلام کرد. اما محمد رضاشاه که پس از رضاشاه در یک اوضاع آشفته پس از جنگ جهانی به سلطنت رسید، بنا به گفته خویش، ترجیح داد که مسئله بی‌حجابی با سیر طبیعی خویش و بدون توسل به اعمال زور و خشونت و در عوض با تبلیغات گسترده علیه حجاب دنبال شود. در واقع سیاست آرام و خزانده محمد رضاشاه در مسئله حجاب، جایگزین سیاست زور سر نیزه رضاشاه شد.

در مقابل برنامه‌های نوگرایانه رژیم پهلوی، مخالفت‌هایی از طرف علما و روحانیت، به‌ویژه امام خمینی و نیز اقشار مذهبی جامعه ایران شکل گرفت. به‌عبارتی امام با آگاهی از سیاست‌های خصمانه پهلوی، علیه فرآیند نوگرایانه آنان به‌ویژه در مورد موضوع حجاب زنان، تلاش کرد که از یک طرف، ضمن روشن‌گری مردم به بیان اقدامات رضاشاه و فرزندش، محمد رضاشاه نسبت به مسئله حجاب زنان بپردازد؛ به‌نحوی که در سخنرانی‌های خویش بارها رضاشاه را به خاطر کشف حجاب اجباری زنان، آن هم به‌زور سرنیزه، مورد سرزنش قرار می‌داد. از نظر امام، کشف حجاب رضاخانی، طرحی بود که دولت‌های غربی برای اسارت زنان تدوین کرده و به دست رضاشاه آن را به اجرا گذاشتند. امام، هم‌چنین در بیانات خویش علاوه بر این‌که محمد رضاشاه را در خصوص برخی اقدامات ظاهری درباره زنان از جمله اعطای حق رأی به آنان، مورد نکوهش قرار می‌داد، به تبیین سیاست‌های حجاب‌ستیزانه محمد رضاشاه - مانند اعزام دختران به سپاه دانش و بهداشت - می‌پرداخت.

اما از طرف دیگر، امام تلاش کرد، به هوشیاری و بیداری مردم نسبت به تبلیغات منفی رژیم پهلوی علیه مسئله حجاب زنان بپردازد تا این‌که مردم در جریان باشند که نباید از کنار این اقدامات رژیم پهلوی به آسانی عبور کرد. ضمن این‌که امام معتقد بود زنان، نباید فریب اقدامات ظاهری شاه را بخورند. به عبارتی بیداری و هوشیاری مردم به‌ویژه زنان توسط امام خمینی برای مقابله با این اقدامات در جامعه ایران لازم و ضروری بود.

به‌هرحال عملکرد امام خمینی و نیز سخنرانی‌های ایشان در برابر سیاست‌های نوگرایانه حکومت پهلوی، به‌ویژه درباره سیاست حجاب‌ستیزانه رژیم، می‌توانست هشدار به محمد رضاشاه باشد که ملت ایران در خصوص واقعه کشف حجاب، ساکت ننشسته و این سکوت نکردن در خصوص همه اقدامات ضد‌مذهبی دیگر رژیم نیز ادامه خواهد داشت و در صورت لزوم، با شاه و سیاست‌های ضد‌مذهبی وی برخورد

قاطعانه خواهد شد. امام هم‌چنین با آگاهی و هشدار به مردم در این زمینه، ضمن این‌که سیاست و رفتار رژیم پهلوی را در ارتباط با مسئله حجاب زنان، جنایت و خیانت به آنان می‌دانست، در سخنرانی‌های خویش از مبارزین و رهبرانی که علیه مسئله کشف حجاب رضاشاه ایستادگی کردند، به نیکی یاد می‌کرد و آن‌ها را مورد تأیید و ستایش قرار می‌داد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Adamiyat, F. (1961). *The Idea of Freedom and the Prelude to the Constitutional Movement*. Sokhan.
- Ahmadi, A. *Law and Justice According to Shahanshah Aryamehr*. Ministry of Culture and Art.
- Bamdad, B.-a.-M. (1968). *Iranian Women from the Constitutional Revolution to the White Revolution*. Ibn Sina.
- Bashiriyeh, H. (2001). *The Obstacles to Political Development in Iran*. Gam-e Now.
- Basiratmanesh, H. (1999). *The Clergy and Reza Shah's Regime*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Fathi, M. (2004). *The Women's Association*. Institute for Contemporary Iranian History Studies.
- Firouz, M. (1993). *Memoirs of Maryam Firouz (Farmanfarmaian)*. Ettelaat.
- Foran, J., & Tadian, A. (1998). *Fragile Resistance*. Rasa Cultural Services.
- Hafezian, M. H. (2001). *Women and Revolution: The Untold Story*. Andisheh Bartar.
- Halliday, F., Tolou, A., & Yalfani, M. (1979). *Iran: Dictatorship and Development*. Elm.
- Hedayat, M. Q. M. a.-S. (1982). *Memoirs and Dangers: A Brief History of Six Monarchs and a Glimpse of My Life*. n.p.
- Hekmat, A. A. (1976). *Thirty Memories of the Auspicious Pahlavi Era*. Pars Printing Company.
- Iraj Mirza, I. (1977). *The Complete Divan of Iraj Mirza*. Golshan.
- Jafari, M., Esmailzadeh, S., & Farshchi, M. (1994). *The Unveiling Event: Unpublished Documents from the Reza Khan Era*. Pajooh Institute.
- Kadivar, J. (2008). Imam Khomeini's Discourse on Women. *Matin Research Journal*, 10(39), 61-76.
- Khomeini, R. *Kashf al-Asrar (Unveiling the Secrets)*. Azadi.
- Khomeini, R. (1993). *The Role of Women in the Words of Imam Khomeini*. Organization of Printing and Publishing.
- Khomeini, R. (1999). *Sahifeh Imam: The Collected Works of Imam Khomeini*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.

- Khomeini, R. (2008). *The Status of Women in the Thought of Imam Khomeini*. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Laing, M., & Roshanfar, A. (1992). *Interview with the Shah*. Alborz.
- Maki, H. (1983). *Twenty Years of Iranian History: The Consolidation of the Pahlavi Dictatorship*. Elmi.
- Manzoor al-Ajdaad, S. M. H. (2000). *Marja'iyat in Society and Politics*. Shirazeh.
- Milani, F. (1983). *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse University Press.
- Nouri, M. (2004). *Unveiling*. n.p.
- Ostadmalek, F. (1988). *Hijab and Unveiling in Iran*. Ataei.
- Pahlavi, M. R. (1968). *Mission for My Country*. Translation and Publishing Agency.
- Pahlavi, M. R. (1977). *Toward the Great Civilization*. Pahlavi Library.
- Pasandideh, M., & Moradi-Nia, M. J. (1995). *Memoirs of Ayatollah Pasandideh (Brother of Imam Khomeini, May His Soul Rest in Peace)*. Hadith Publishing.
- Ramazani, R. (2007). Hijab in Iran: An Examination of Hijab from the Second Pahlavi Era to the End of the Iran-Iraq War. *Shiite Women's Journal*(11), 251-286.
- Razi, M. (1953). *Aathar al-Hujja (Signs of the Proof)*. Barqaei.
- Reza Qoli Mirza, Q. (1982). *The Travel Diary of Reza Qoli Mirza Nayeb al-Eyaleh*. Asatir.
- Roshdieh, S. (1983). *Savanih al-Omar (Events of a Lifetime)*. Tarikh-e Iran.
- Sadr-Hashemi, M. (1984). *History of Iranian Newspapers and Magazines*. Kamal.
- Salah, M. (2005). *Unveiling: Contexts, Reactions, and Consequences*. Institute for Political Studies and Research.
- Salami, G., & Najmabadi, A. (2005). *The Women's Movement in the East*. Shirazeh.
- Salour, Q. M. (2001). *The Diaries of Ein al-Saltaneh: The Time of the Pahlavi Dynasty*. Asatir.
- Sedigh, I. (1966). *Memoirs: My Life Story*. Amir Kabir.
- Sheikhol-Eslami, P. (1972). *Women Journalists and Thinkers in Iran: The First Study on Women Journalists*. Zarrin Distribution Center.
- Showadran, B., & Sharifian, A. (1973). *The Middle East: Oil and Great Powers*. Franklin.
- Soori, Z. (2015). *Factors Affecting Changes in Fashion and Clothing During the First and Second Pahlavi Eras (1925-1979)* [University of Science and Culture]. Tehran.
- Takmil Homayoun, N. (2006). *Education in Iran*. Office of Cultural Research.
- Talebof, A. R., & Raees-Nia, R. (1978). *Talebof's Politics*. Elm.
- Torabi Farsani, S. (1999). *Documents of Girls' Schools from the Constitutional Period to Pahlavi*. National Archives of Iran.
- Vahed, S. (1987). *The Goharshad Uprising*. Ministry of Islamic Guidance.
- Wright, R., & Tadian, A. (2003). *The Last Great Revolution: Turmoil and Transformation in Iran*. Rasa Cultural Services.
- Zariri, R. (2005). Modernism and Iranian Identity in the Pahlavi Era. *Zamaneh*, 4(40), 24-29.
- Zibaeinejad, M. R., & Sobhanie, M. T. (2012). *An Introduction to the System of Women's Personality in Islam (A Comparative Study of Islamic and Western Views)*. Dar al-Thaqalayn.